

Danuta Kaźmierczak-Wało

Zdzisława Noszczyk

Zmiany poziomu lęku i agresji u dzieci związane z zagęszczeniem społecznym i zagęszczeniem przestrzennym w szkole

Około pół miliona lat temu człowiek był rzadko spotykaną istotą na ziemi, na początku naszej ery ludzkość liczyła sobie około 200 - 300 mln. ludzi, a już w roku 1950 osiągnęła około 2,5 miliarda. W 1988 roku ok. 5 miliardów 112 milionów. W ostatnich 30 latach wystąpił bardzo duży przyrost ludności spowodowany głównie spadkiem umieralności (A. Horst, 1988).

Należy się spodziewać, że przy tempie przyrostu w 2000 roku będzie nas ok. 6 mld. 800 mln. Ta szybko rosnąca liczba zaczyna budzić niepokój.

Średnia gęstość zaludnienia w Europie wynosi 85 osób/km², w Azji 60 osób/km², jednak rozpiętość gęstości zaludnienia w różnych krajach jest znaczna. Jeżeli przyjmujemy, że obecne tempo przyrostu utrzyma się przez dalszych 50 lat, to powierzchnia, jaka przypadnie na człowieka wyniesie mniej niż 1 m².

Te przykłady posłużyły nam nie po to, aby przedstawić realną groźbę fizycznego przeludnienia, lecz by zobrazować psychologiczny aspekt tego problemu.

Problemy ekologiczne często przedstawia się jako problemy fizycznych zasobów środowiska, a przecież w ostatecznym rachunku kluczem zarówno do zrozumienia, jak i rozwiązania tych problemów są ludzie. Nie ulega wątpliwości, że to wartości uznawane przez ludzi oraz ich postawy i zachowania prowadzą do przeludnienia czy skażenia środowiska.

Badania zwierząt, które przeprowadził amerykański psycholog John Callheum z Narodowego Instytutu Zdrowia Psychicznego wykazały nadzwyczaj niepokojące zjawiska w sytuacji nadmiernego zagęszczenia populacji szczurów (Ph. Zimbardo, 1993).

Zamknął on 20 samic i 20 samców w pomieszczeniu o pow. 1000 m² zapewniając im najlepsze warunki hodowlane, szczury otrzymały pod dostatkiem karmy w najlepszym gatunku, mogły więc jeść i rozmnażać się bez ograniczeń.

Według obliczeń, po upływie 27 miesięcy powinno ich być około 5000 tys., tymczasem wyhodowano zaledwie około 150 szczurów.

Okazało się, że w nadmiernie zagęszczonej populacji zwierzęta przestawały się rozmnażać. W miarę wzrostu zagęszczenia, najpierw występowały oznaki nienormalnego żerowania, mimo że żywności było pod dostatkiem. Skoro tylko któryś ze szczurów zabierał się do jedzenia, wszystkie pozostałe podbiegały do tego samego miejsca karmienia, chociaż w sąsiednich również znajdował się pokarm i natychmiast rozpoczynała się walka.

W stadzie wyodrębniły się typy samców "samotników" żyjących w zupełnym osamotnieniu, "wycofujących się" liberalnych oraz "histeryków" patologicznie podnieconych, w ciągłym ruchu, napadających na inne zwierzęta i często zagryzających się na śmierć.

Samice żyjące w zagęszczonej populacji często ignorowały budowanie gniazd, inną oznaką zaburzeń był brak opieki nad młodymi, zdarzały się przypadki kanibalizmu (A. Horst, 1988).

W innej wersji eksperymentu, w której również zapewniono zwierzętom optymalne warunki rozwoju (pokarm, materiał do budowy gniazd), ale pomieszczenia mieszkalne usytuowano wokół otwartej przestrzeni, oznaki załamania wystąpiły wtedy, gdy wszystkie pożądane miejsca w przestrzeni fizycznej oraz wszystkie role społeczne zostały zajęte.

Inni autorzy obserwowali zboczenia życia seksualnego oraz rodzinnego u małp żyjących w podobnych warunkach.

Nadmierne zagęszczenie w koloniach Calhauna, stwarzało długotrwały stres, wyczerpujący organizm, który w końcu przestawał być zdolny do reakcji obronnych, zmniejszała się odporność na infekcję, pojawiły się zmiany zwyrodnieniowe narządów wewnętrznych, a rozrodcze przestały funkcjonować.

Analogia między wynikami uzyskanymi przez Calhouna a patologią społeczną spotykaną w wielkich ludzkich skupiskach narzuca się sama. Trudno jednak wskazać jak dalece wyniki te można odnieść do istot ludzkich, to stosunkowo nowa dziedzina badań.

Jednym ze skutków nadmiernego zagęszczenia w badaniach Calhouna oraz obserwacjach poczynionych w wielkich aglomeracjach miejskich są przejawy różnych form zachowań agresywnych i zachowań lękowych.

Agresja jako zjawisko psychologiczno-społeczne od dawna zajmowała badaczy zainteresowanych problemami zachowania się człowieka. Badania te wychodziły z różnych punktów widzenia. Generalnie można wydzielić dwa kierunki tych badań:

Jedne podchodziły do zagadnienia ze strony psychopatologii i rozpatrywania klinicznych form agresji, inne starały się objąć swym zasięgiem całokształt życia psychicznego.

Koncepcja Buss'a należy do tego drugiego rodzaju systemów teoretycznych, preferuje on w swych rozważaniach behawioralny aspekt hipotezy "frustracja - agresja" wg Dollarda.

Proponuje więc rozgraniczyć pomiędzy reakcją przejawianą zewnątrz, czynnie w stosunku do konkretnych osób, które określa terminem "agresja" oraz reakcją wyrażającą się wyłącznie w formie wypowiedzi werbalnych i polegającą na przyjęciu zgeneralizowanej, negatywnej, podejrzliwej postawy w stosunku do otoczenia, określoną przez Buss'a jako "wrogość".

Traktuje on takie reakcje emocjonalne, a w szczególności gniew, jako zmienne wpływające na przebieg reakcji "frustracja - agresja".

Wszystkie reakcje agresywne posiadają dwie charakterystyczne cechy:

- 1) stanowią dokuczliwy, niepożądany dla ofiary bodziec,
- 2) zachodzą w procesie interakcji między ludźmi, posiadają tło interpersonalne.

Agresją więc będzie zachowanie stanowiące dokuczliwy bodziec dla innego organizmu. Ta definicja zawiera założenie, że agresja zachodzi tylko przy gniewie. Opóćz jednak tej gniewnej agresji Buss wyodrębnia drugi jej rodzaj, tzw. agresję instrumentalną, którą wywołuje chęć osiągnięcia określonego ważnego dla danej jednostki celu.

Możemy także dokonać podziału reakcji agresywnych na agresję fizyczną i słowną oraz ze względu na stosunki interpersonalne, zachodzące w trakcie reakcji agresywnej na bezpośrednią i pośrednią oraz czynną i bierną.

Gniew może być rozważany jako czynnik napędowy reakcji agresywnych. Posiada określone, wyraźnie widoczne komponenty ruchowe, posturalne, mimiczne oraz silne komponenty w układzie wewnątrzwydzielniczym. Te pierwsze w trakcie procesu socjalizacji zostają przytłumione, natomiast reakcje fizjologiczne są zawsze jednakowo silne.

Gniew intensyfikuje agresję, równocześnie zaburza precyzję wykonania określonych czynności.

Wrogość to dla Buss'a skłonność powstała na drodze uczenia się uwarunkowania na gniew.

Ponieważ bezpośredni atak ma największe właściwości wywoływania gniewu, dlatego też osobnicy wrogo nastawieni do otoczenia to ci, którzy często doświadczali ataków ze strony innych.

Wrogość różni się od agresji i gniewu tym, że trwa stosunkowo długo i stanowi "wyłącznie reakcję rozwijającą negatywne odczucia i negatywne oceny ludzi i wydarzeń". Zwerbalizowana wrogość stanowi już w zasadzie agresję, lecz nie każda agresja słowna jest przejawem wrogości.

Od strony teoretycznej "agresja" i "wrogość" stanowią dwie różne formy przejawiania się tego samego zjawiska psychologicznego – agresji.

Natomiast od strony praktycznej można przyjąć, że odmiennymi typami pod względem psychologicznym są: jednostka z silnie ufrwalowanymi nawykami agresywnymi oraz osoba kontrolująca się, lecz nieufna, podejrzliwa, wrogo nastawiona do otoczenia.

Indywidualne różnice w agresywności zależne są od wielu czynników. Do najważniejszych możemy zaliczyć: czynniki konstytucjonalne, płeć, wiek, umiejętność samokontroli zachowania, pochodzenie społeczne.

Innym skutkiem nadmiernego zagęszczenia może być lęk. Lęk jako stan psychiczny zawsze budzi szerokie zainteresowanie jako potężna siła niszcząca ludzkie zdrowie i dobre samopoczucie. Ta negatywna emocja pojawia się bardzo wcześnie i towarzyszy człowiekowi przez całe życie, jest jednym z najwcześniejszych odczuć człowieka.

Lęk jest stanem ściśle spokrewnionym ze strachem. Terminowi "lęk" brak naukowej precyzji, psychologowie nie są konsekwentni w sposobie jego używania.

"Lęk" jest przede wszystkim stanem obawy, troski i zaniepokojenia, to specjalny rodzaj strachu. Podczas gdy zwykły strach ma zawsze swój przedmiot, to lęk jest stra-

chem o przedmiocie niejasnym lub w ogóle nie ma przedmiotu. Jest stanem przykrego napięcia, od którego staramy się uwolnić (E.R. Hilgard, 1978).

Istnieje wiele koncepcji na temat natury lęku jako stanu emocjonalnego.

Autorzy zajmujący się genezą lęku i jego uwarunkowaniami zgodnie wskazują na zagrożenia jako czynnik wywołujący; mechanizmem opisującym zagrożenie może być między innymi niezgodność poznawcza lub zablokowane działanie.

Grupa teorii dotycząca niezgodności poznawczej wskazuje na źródło silnego lęku wywołane zmianami otoczenia sprzecznymi z poznawczymi reprezentacjami świata.

Należy do niej koncepcja Goldsteina (M. Kosecka, 1963), który uważa, że umiejętność radzenia sobie z sytuacją możliwa jest jedynie wtedy, kiedy człowiek rozumie otoczenie, w którym żyje.

Pozwala mu to nie tylko przewidywać pewne zdarzenia, ale również poznać ich sens i znaczenie. Używa nawet pojęcia "podstawowa potrzeba rozumienia i radzenia sobie z otoczeniem". Lęk pojawia się z chwilą niezaspokojenia tej potrzeby.

Inna grupa teorii zajmuje się zagrożeniem wywołującym lęk, którego źródłem jest zablokowanie działania lub reakcji. Może tak się zdarzyć np. wtedy, kiedy obiekt będący przyczyną pobudzenia jest nieznany, albo istnieje konflikt między tendencjami do reagowania.

Najwyraźniej problem ten ujęty jest w koncepcji Maudlere (W. Łosiak, 1984), według którego stan bezradności jest stanem lęku i pojawia się wtedy, kiedy człowiek nie ma możliwości adekwatnego kontynuowania zachowania, bo zostało zablokowane bezpośrednio fizycznie albo poprzez zakłócenie planów zachowania. Pojawia się rozbieżność oczekiwań i rzeczywistości i osobnik nie jest w stanie stworzyć alternatywnych planów zachowań.

Lęk przybiera różne postacie w zależności od etapów życia.

W wieku szkolnym wzrasta oddziaływanie sytuacji społecznych i interakcji z dorosłymi i rówieśnikami, jako czynnikami lękorodnymi. Szkoła może stać się dla ucznia samoistnym źródłem lęku jako konsekwencja niepowodzeń szkolnych.

Niepowodzenia dotyczyć mogą zarówno samej nauki, jak i nieprawidłowych interakcji z nauczycielami czy rówieśnikami.

Lęk przed szkołą manifestować się może w różnorodny sposób: nieustanne napięcie, niemożność odprężenia i odpoczynku, nieustanne poczucie zagrożenia, które potęgują zbyt trudne sytuacje zawodowe (I. Obuchowska, 1973).

Badania, które podjęto, były przeprowadzane w warunkach naturalnych (tzn. szkolnych). Przedstawione grupy różniły się zarówno ze względu na zagęszczenie przestrzenne, jak i zagęszczenie społeczne.

Przez zagęszczenie przestrzenne rozumiemy tę samą liczbę ludzi na różnych przestrzeniach, natomiast zagęszczenie społeczne oznacza więcej lub mniej ludności na tej samej powierzchni.

Celem naszych badań było uzyskanie odpowiedzi na następujące pytania:

1. Jaki jest ogólny poziom agresji w wybranej grupie dzieci?
2. Czy zagęszczenie społeczne i zagęszczenie przestrzenne mają wpływ na poziom agresji i lęku?
3. Czy istnieją różnice w poziomie lęku i agresji związane z płcią?

Metody badań i opis grupy

Analizę statystyczną oraz interpretację badań oparto na wynikach uzyskanych przez 73 dzieci 12-letnich. W skład grupy weszło 31 dziewcząt i 42 chłopców.

Badania przeprowadzono w szkole wiejskiej, małym miasteczku oraz w szkole miejskiej.

W oparciu o miejsce uczęszczania wyodrębniono 3 grupy, spośród badanych dzieci.

I grupa – to dzieci ze szkoły wiejskiej. Klasa liczy 12 uczniów (5 dz. i 7 chł.), cała szkoła 147 uczniów. Powierzchnia użytkowa oddana do dyspozycji uczniów liczy 872 m^2 (ok. 6 m^2 na osobę). Jest też sala gimnastyczna.

II grupa – to uczniowie szkoły w małym miasteczku 27 osób (12 dz. i 15 chł.). Do szkoły uczęszcza 348 uczniów (w systemie jednozmianowym). Powierzchnia użytkowa to 1174 m^2 – około 3 m^2 na osobę; szkoła nie posiada sali gimnastycznej, lekcje w-f odbywają się na korytarzu.

III grupa – to uczniowie szkoły w mieście – 34 osoby (14 dz. i 20 chł.). Liczba wszystkich uczniów w szkole 1617 – pracują w tzw. systemie trzymianowym. Powierzchnia użytkowa to 32.150 m^2 (to około 20 m^2 na 1 osobę). Szkoła posiada 4 sale gimnastyczne.

W badaniach stosowano kwestionariusz Ch.D. Spelberga, C.D. Edwardsa, U.E. Lush-heeue, J. Montaeri, W. Platzek. "Jak się czujesz" oraz kwestionariusz "Nastroje i humory" A. Buss'a i A. Durkee.

W wyniku zastosowania testu "Jak się czujesz" można uzyskać wskaźnik liczbowy, który określa różne stopnie nasilenia badanej cechy i stanu lęku.

Skala lęku jako stanu "L - stan" zawiera 20 twierdzeń, pytań o to, jak dzieci czują się w danej chwili.

Skala lęku jako cechy "L - cecha" zawiera także 20 pytań, ale badani odpowiadając na nie wskazują, jak się czują zazwyczaj.

Dzieci odpowiadają poprzez wybór (podkreślenie) jednej z 3 odpowiedzi, która najlepiej je opisuje.

Skala L - stanu przeznaczona jest do pomiaru krótkotrwałych stanów lęku, które są przedmiotowymi, świadomie postrzeganymi uczuciami lęku, napięcia, niepokoju, które z czasem ulegają zmianom pod względem natężenia.

Skala L - cecha, mierzy względnie trwałą indywidualną skłonność do lęku, która różnicuje dzieci pod względem tendencji do przeżywania stanów lęku.

Skłonność ta wyrażać się może trudnościami w podejmowaniu decyzji, tendencją do zamartwiania się, nieśmiałością.

Drugą zastosowaną metodą był kwestionariusz "Nastroje i humory" A.U. Buss'a i A. Durkee. Zawiera on 100 pytań, na które odpowiada się poprzez zakreślenie jednej z 3 odpowiedzi do wyboru: Tak, ?, Nie.

Ze względu na różne sposoby w jaki można manifestować agresywność, wyodrębniono w kwestionariuszu następujące skale:

- napastliwość fizyczna (Npt) – obejmuje wdawanie się w bójki z innymi osobami,
- napastliwość słowna (Nps) – wyrażanie negatywnych uczuć w formie (kłótnie, krzyki) i treści wypowiedzi (groźby, przekleństwa),

– napastliwość pośrednia (**Npp**) – zachowania agresywne nie są skierowane wprost do osób, które je wywołują, ale w sposób określony, np. złośliwe obgadywanie, niszczenie cudzej własności. Do tej kategorii należą również zachowania, które nie są skierowane przeciw komuś określonymu, np. ataki wściekłości wyrażające się w krzyku, tupanie nogami, trzaskanie drzwiami.

Negatywizm – zachowanie skierowane zazwyczaj przeciw zwierzchności obejmuje odmowę współpracy od biernego oporu do otwartego buntu.

Podejrzliwość – projektowanie własnej wrogości na innych, obejmuje nieufność dla ludzi, a nawet przeświadczenie, że inni nam szkodzą lub zawierają.

Uraza – uczucie zazdrości do całego świata za rzeczywiste lub urojone krzywdy.

Drażliwość – gotowość do wybuchu negatywnych uczuć z byle jakiego powodu.

Poczucie winy – odczuwanie wyrzutów sumienia, uczucie, że jest się złym.

Uzyskane wyniki

Wyniki uzyskane przez całą grupę kwestionariuszem "Nastroje i humory" mieszczą się w przedziale wyników wysokich (zgodnie z normami opracowanymi przez Choynowskiego, 1972), tab. nr 1.

Tabela 1. "Nastroje i humory" – wyniki średnie uzyskane przez całą badaną grupę oraz poszczególne klasy

$\bar{x}$ dla całej badanej grupy	$\bar{x}$ dla grupy I	$\bar{x}$ dla grupy II	$\bar{x}$ dla grupy III
74,3	62	93,2	68,2
wysoki	przeciętny	wysoki	przeciętny

Świadczy to o ogólnie wysokiej tendencji do zachowań agresywnych, szczególnie wysokie wyniki zaznaczyły się w skalach napastliwość fizyczna (wynik wysoki), napastliwość pośrednia (wysoki) i negatywizm (tab. nr 2).

Tabela 2. "Nastroje i humory" – wyniki uzyskane przez całą badaną grupę w poszczególnych skalach kwestionariusza

Skala	Średnie dla całej grupy	Ocena słowna wyniku
Npf	11,4	wysoki
Nps	10,3	przeciętny
Npp	7,7	wysoki
Ngf	11,3	wysoki
Pdt	9,9	przeciętny
Urz	8,7	przeciętny
Drz	10,0	przeciętny
Pw	13,2	przeciętny

Wyniki pozwalają także zaobserwować tendencje do wzrostu poziomu agresji związane z zagęszczeniem przestrzennym i społecznym.

Zgodnie z przewidywaniami, najniższe wyniki (przeciętne wg norm) uzyskały dzieci z I grupy, gdzie klasa była najmniej liczna, a szkoła o dość dużej powierzchni i z możliwością korzystania z sali gimnastycznej. W tej grupie wysoki wynik uzyskano jedynie w skalach napastliwości fizycznej i napastliwości pośredniej. Inne wyniki w skalach były na poziomie przeciętnym, a skale "poczucie winy" na niskim.

Najwyższy wynik uzyskały dzieci z II grupy, gdzie klasa liczyła 27 osób, ale szkoła dysponowała najniższą (spośród badanych grup) powierzchnią przypadającą na 1 ucznia i brak było możliwości korzystania z sali gimnastycznej. Ponadto szkoła pracuje w systemie jednozmianowym, co powoduje, że wszystkie dzieci spotykają się równocześnie.

Ogólny wynik poziomu agresji był w tej grupie (zgodnie z normami opracowanymi przez Choynowskiego) wysoki, także w poszczególnych skalach, jedynie poczucie winy było na poziomie przeciętnym.

Według Choynowskiego poczucie winy, wyraźnie wiąże się z motywacją do nauki szkolnej i dodatnimi cechami charakterologicznymi, a wynik ogólny w agresywności współwystępuje z zachowaniem się antyspołecznym i impulsywnością.

Wynik przeciętny w badaniu uzyskały dzieci z III grupy, najbardziej licznej ze względu na liczebność klas i całej szkoły, ale zagęszczenie przestrzenne było najmniej spośród badanych grup.

Wiązało się to z większą powierzchnią użytkową szkoły, możliwością korzystania z 4 sal gimnastycznych oraz pracą w systemie trójjmianowym, co implikowało mniejszą liczbę dzieci spotykających się w tym czasie w szkole. Uzyskany wynik ogólny był przeciętny, a wysoki w skalach napastliwość fizyczna i napastliwość pośrednia, pozostałe skale na poziomie przeciętnym (tab. nr 3).

Tabela 3. "Nastroje i humory" – wyniki średnie dla 3 grup w poszczególnych klasach

Skala	Grupa I	Grupa II	Grupa III
Npf	10,7 wysoki	13,7 wysoki	10,0 wysoki
Nps	8,0 przeciętny	12,9 wysoki	10,2 przeciętny
Npp	6,6 wysoki	9,7 wysoki	7,2 wysoki
Ngt	9,6 przeciętny	14,4 wysoki	9,2 przeciętny
Pdj	6,8 przeciętny	12,5 wysoki	10,0 przeciętny
Urz	7,8 przeciętny	9,9 wysoki	8,0 przeciętny
Drz	10,5 przeciętny	15,3 wysoki	12,7 przeciętny
Pw	11,3 wysoki	13,8 przeciętny	14,7 przeciętny

Badania wykazały także różnice w poziomie agresji związane z płcią. Ogólny wynik dla dziewcząt jest przeciętny, a dla chłopców wysoki. W poszczególnych grupach, jedynie dzieci z grupy 2 mają również wynik wysoki (tab. nr 4).

Tabela 4. "Nastroje i humory" – wyniki średnie uzyskane przez dziewczęta i chłopców

	Grupa I	Grupa II	Grupa III	Cała badana grupa
dziewczęta	41,6 P	76,5 W	52,2 P	56,7 P
chłopcy	82,4 W	105,5 W	84,2 W	90,7 W

W zakresie poszczególnych skal (tab. nr 6) dziewczęta również osiągnęły wyniki przeciętne, a chłopcy wysokie w skalach napastliwości fizycznej, nowszej, pośredniej i negatywizmie (tab. nr 5). W grupie II dziewczęta uzyskały wyniki wysokie w skalach napastliwości pośredniej i negatywizmie (tab. nr 6). W grupie I należy zwrócić uwagę na skale o niskich wynikach; dotyczy to skal: napastliwość, napastliwość fizyczna, negatywizm.

Tabela 5. "Nastroje i humory" – wyniki średnie uzyskane przez grupę chłopców w poszczególnych skalach

Skala	Cała badana grupa	Grupa I	Grupa II	Grupa III
Npf	16,9 W	17,0 W	18,4 W	15,2 W
Nps	11,2 W	8,0 W	13,3 W	12,4 P
Npp	10,1 W	9,6 W	11,7 W	9,0 W
Ngf	13,5 W	14,8 W	15,8 W	11,0 P
Pdj	10,7 P	6,8 P	12,6 P	12,8 P
Urz	10,8 P	10,0 P	12,9 W	9,6 P
Drz	16,4 P	16,6 P	18,5 W	14,2 P
Pw	13,1 P	1,2,2 P	14,2 P	13,0 P

Tabela 6. "Nastroje i humory" – wyniki średnie uzyskane przez grupę dziewcząt w poszczególnych skalach

Skala	Cała badana grupa	Grupa I	Grupa II	Grupa III
Npf	6,1 P	4,4 N	9,0 P	4,8 P
Nps	9,5 P	8,0 P	12,5 P	8,0 P
Npp	5,5 P	3,6 P	7,6 W	5,4 P
Ngf	8,3 P	4,4 N	13,0 W	7,4 P
Pdj	9,2 P	6,8 P	12,3 P	8,4 P
Urz	6,3 P	5,6 P	6,9 P	6,4 P
Drz	9,4 P	4,8 N	12,1 P	11,2 P
Pw	13,4 P	10,4 N	13,4 P	16,4 P

Wyniki uzyskane w kwestionariuszu "Jak się czujesz" dla całej badanej grupy są nieco podwyższone w porównaniu do wyników badań uzyskanych przez Steuidena (tab. nr 7), nie są to statystycznie istotne różnice i świadczą jedynie o wyższej gotowości do reagowania lękiem.

Tabela 7. Wyniki średnie dla L - stan i L - cecha uzyskane w badanej grupie w porównaniu z badaniami Steuiden, Oles

	Grupa własna	Grupa porównawcza
L - stan	33,8	30,8
L - cecha	34,3	33,9

Natomiast wyniki w poszczególnych grupach wskazują na wyraźnie podwyższony poziom lęku u dzieci z grupy 2 (tab. nr 8). Najwyższy poziom uzyskały dziewczęta z 2 grupy (tab. nr 9) oraz chłopcy z 2 grupy (tab. nr 10).

Tabela 8. Wyniki średnie dla L - stan i L - cecha uzyskane przez dzieci w poszczególnych klasach

	Grupa I	Grupa II	Grupa III
L - stan	31,2	39,0	31,1
L - cecha	32,7	36,8	35,5

Tabela 9. Wyniki średnie uzyskane przez dziewczęta w poszczególnych grupach dla L - stan i L - cecha

	Grupa I	Grupa II	Grupa III	Cała grupa dziewcząt
L - stan	31,6	40,5	31,2	34,4
L - cecha	32,0	39,6	32,8	34,8

Tabela 10. Wyniki średnie uzyskane przez chłopców w poszczególnych grupach dla L - stan i L - cecha

	Grupa I	Grupa I	Grupa I	Cała grupa dziewcząt
L - stan	30,8	37,5	31,1	33,1
L - cecha	33,4	33,9	34,1	33,8

Wnioski

Podsumowując wyniki naszych badań można stwierdzić występowanie podwyższonego poziomu agresji u dzieci. Poziom ten możemy wiązać z takimi czynnikami jak zagęszczenie przestrzenne i społeczne, warunki pracy dzieci w szkole. Z poziomem agresji wiąże się także podwyższony poziom lęku. Duża liczba dzieci w szkole stwarza sytuację, w której kontakty między dziećmi stają się powierzchowne i nieosobiste. Jest to jakby życie wśród obcych, konsekwencją tego stanu może być apatia, a sposobem radzenia z przeciążeniem cynizm i dystans psychiczny, po to aby nie dać się "nabrać". Nie ma w tego typu szkole miejsca na niepowtarzalność, na poczucie własnej tożsamości, a tym samym dziecko staje się jakby anonimowe - "jeśli więc mało kto wie kim jestem i nikt o mnie nie dba, dlaczego ja miałbym dbać o kogo innego?"

W takich warunkach trudno otrzymać nagrodę za zachowanie społecznie pożyteczne, ale też szansa na otrzymanie kary za zachowanie antyspołeczne jest stosunkowo mała.

W sytuacji sprzyjającej anonimowości zachowania agresywne są przejawiane z większą łatwością.

Przy projektowaniu środowiska ludzkiego nie należy mieć jedynie na względzie tylko i wyłącznie aspektu ekonomiczności i oszczędności. Planując osiedla mieszkaniowe, szkoły, szpitale itp. planując przestrzeń życiową ludziom, należy brać pod uwagę przede wszystkim ich samych.

Zaczynamy rozumieć doniosły wpływ środowiska fizycznego na nasze zachowanie, nastrój i sposób postrzegania.

Od tego jak rozplanujemy przestrzeń może zależeć pojawienie się więzi między ludźmi albo izolowanie ich od siebie.

Bibliografia

- Choynowski M., Skrócony podręcznik do testu "Nastroje i humory", MEN, Warszawa 1972.
- Hilgard E.R., Wstęp do psychologii, PWN 1978.
- Horst A., Ekologia człowieka, Omega 1988.
- Kosecka M., O pojęciu lęku, w: Materiały do nauczania psychologii pod red. L. Wołoszynowej, Seria IV, T. 3, PWN, Warszawa 1969, s. 221-236.
- Łosiak W., Lęk i jego uwarunkowania - przegląd współczesnych teorii, w: Przegląd Psychologiczny 1984/4, s. 899-912.
- Obuchowska I., Kliniczne kryteria zespołu lęku przed niepowodzeniami, w: Psychologia Wychowawcza, 1966/3, s. 68-83.
- Stenden S., Tuchowska S., Inwentarz stanu i cechy lęku dla dzieci "Jak się czujesz" - podręcznik tymczasowy - Katedra Psychologii Klinicznej i Osobowości, KUL 1989.
- Bercovitch F., Lebron M., Impact of artifical fissioning and social networks on levels of aggresion and affiliation in primetes, Aggresiv-Behavior, 1991 vol 17(1), s. 17-25.
- Zimbardo Ph., Ruch F., Psychologia i życie, PWN, Warszawa 1988.

Danuta Kaźmierczak-Walo
Zdzisława Noszczyk

Changes in levels of fear and aggression in children, connected with spatial congestion in school

Summary

Contemporary research shows a link between occurrence of aggressive behaviour, anxiety and excessive congestion.

12 minor children were examined in order to analyse the effect of spatial and social congestion on behaviour. The children were divided into 3 groups - the first one consisted of pupils of a village school, the second one included pupils of a small town school, and the third one consisted of a city school pupils. The number of pupils in class and space allotted to individual children were significantly different.

The questionnaire by Ch.D. Spielberg, C.D. Edwards, U.E. Lushen, I. Montouri, W. Platzek "How do you feel?" was used in the survey. The results yielded a numerical index determining different degrees of intensity of a given feature and of fear. The second questionnaire "Moods and humours" by A. Buss and A. Durkee was used to get information on aggressive behaviour and the ways of manifesting those behaviours.

In the conclusion I show both, occurrence of higher levels of aggression and fear in children. They may be linked with conditions of work of children in schools (among others, with spatial and social congestion).